

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Εκπαίδευση στη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη μέσω των Θρησκευτικών*

Democratic Citizenship Education through Religious Education*

Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης / Marios Koukounaras Liagkis

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμ. Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α., makoulia@theol.uoa.gr

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2021). Εκπαίδευση στη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη μέσω των Θρησκευτικών/Democratic Citizenship Education through Religious Education. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 4(1), 9-14. DOI: 10.30457/040120211

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/040120211>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Εκπαίδευση στη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη μέσω των Θρησκευτικών*

Democratic Citizenship Education through Religious Education*

Ο σύγχρονος κόσμος απαιτεί να αναγνωρίσουμε σε βάθος πώς η θρησκεία, αλλά και οι κοσμοθεωρίες επηρεάζουν τις απόψεις και τις επιλογές των ανθρώπων στη ζωή, καθώς και πώς διαμορφώνουν τη στάση τους απέναντι στην πολιτειότητα, στην ιδιότητα του πολίτη. Ο ρόλος των θρησκειών είναι γνωστός και τεκμηριωμένος από πολυάριθμες έρευνες (Conroy, Wenell, & Lundie, 2013, σσ. 117-140; Østberg, 2013; Kjelden, 2016), οι οποίες αναδεικνύουν ότι για τους ανθρώπους το άνοιγμα προς τους άλλους και η θρησκευτική ποικιλομορφία είναι υψίστης σημασίας, ώστε να ζουν μαζί και να ενεργούν συνειδητά, ως μέλη μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Η Εκπαίδευση και η Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΘΕ) μπορούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη μιας συνειδητής σχέσης με τον τόσο διαφορετικό και, ταυτόχρονα, κοινό μας κόσμο (Heater, 2004, σσ. 240-6, Koukounaras Liagkis, 2013). Φυσικά, δεν είναι δυνατό όλοι οι τύποι εκπαίδευσης να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των μαθητών/τριών στη δημοκρατική εκπαίδευση, η οποία προχωρά πέρα από τη διδασκαλία της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη, στη διδασκαλία και εκμάθηση της δημοκρατίας στο πλαίσιο του προγράμματος σπουδών του σχολείου (Biesta & Lawy, 2006; Dewey, [1916] 2002). Οι ανθρωπιστικές σπουδές, μάλιστα, στο

The modern world demands that we recognize in depth how religion as well as worldviews influence people's views and choices in life, as well as how they shape their attitude towards citizenship. The role of religions is well known and documented by numerous studies (Conroy, Wenell, & Lundie, 2013, pp. 117-140; Østberg, 2013; Kjelden, 2016), which show that openness to others and religious diversity for people is paramount to living together and acting consciously, as members of a democratic society. Education and Religious Education (RE) can contribute to the development of a conscious relationship with our so different and, at the same time, common world (Heater, 2004, pp. 240-6, Koukounaras Liagkis, 2013). Of course, not all types of education can encourage students to participate in democratic education, which goes beyond the teaching of democratic citizenship, to the teaching and learning of democracy within the school curriculum (Biesta & Lawy, 2006; Dewey, [1916] 2002). In fact, humanities in the school curriculum can develop young people's skills, such as critical thinking, global citizenship and imaginative understanding (Nussbaum, 2006), when of course they encourage dialogue.

* Το σημείωμα αυτό στηρίζεται σε σχετική ενότητα του προγράμματος Erasmus+ KA2, Step Up-DC (<https://training.stepup-dc.eu/courses/STCS135/>) / * This note is based on a relevant section of the Erasmus + KA2 program, Step Up-DC (<https://training.stepup-dc.eu/courses/STCS135/>)

πλαίσιο του σχολικού προγράμματος σπουδών, μπορούν να αναπτύξουν τις ικανότητες των νέων ανθρώπων, όπως την κριτική σκέψη, την παγκόσμια πολιτειότητα και την ευφάνταστη κατανόηση (Nussbaum, 2006), όταν βέβαια αυτές ενθαρρύνουν τον διάλογο.

Η εκμάθηση του διαλόγου με ανθρώπους των οποίων οι αξίες διαφέρουν από τις δικές τους και ο σεβασμός τους είναι κεντρικής σημασίας για τη δημοκρατική δικαιοσύνη και απαραίτητη για την προστασία και την ενίσχυση της δημοκρατίας και την προώθηση μιας κουλτούρας ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Council of Europe, 2018, σ. 11).

Η ΘΕ, ως ένα αντικείμενο ανθρωπιστικών σπουδών και αναπόσπαστο μέρος του προγράμματος σπουδών στις περισσότερες χώρες (Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση), μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη ανοιχτόμυαλων θέσεων, διδάσκοντας θρησκείες και κοσμοθεωρίες από διαφορετικές οπτικές γωνίες (Jackson, 2014; Heilbronn, 2021, σσ. 27-30). Ο διάλογος με τη διαφορά/τις διαφορές και μια διαλογική προσέγγιση της ΘΕ σε ετερογενείς τάξεις με θρησκευτική ποικιλομορφία, αποτελούν το επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τη ΘΕ στην Ευρώπη (Skeie, 2009; Erricker, 2010, σσ. 94-121; Norman & Gallagher, 2011; Barnes, 2012; Weisse, Amirpur, Körs, & Vieregge, 2014; Klutz, 2016; Yafa, 2016; Arweck, 2017; Schreiner, 2018; Ipgrave, Knauth, Körs, Vieregge, & von der Lippe, 2018; Franken, 2017; 2021). Αναδεικνύεται από έρευνες η ανάγκη για γνωριμία με- και σεβασμό για- την «ετερότητα», για τον διάλογο με τους άλλους, καθώς και για πίστη στον Θεό που να είναι θετική με τον πλουραλισμό (Ipgrave, 2001; 2004; 2018; O'Grady & Jackson, 2020). Η

Learning dialogue with people whose values are different from their own and respecting them, is central to the democratic process and essential to protecting and strengthening democracy and promoting a culture of human rights (Council of Europe, 2018, p. 11).

RE as an area within humanities and an integral part of the curriculum in most countries (Primary and Secondary Education), can contribute to the development of open-minded positions, by teaching religions and worldviews from different perspectives (Jackson, 2014; Heilbronn, 2021, p. 27-30). Dialogue with difference / differences and an interactive approach of RE in heterogeneous classes with religious diversity are the focus of research interest in RE in Europe (Skeie, 2009; Erricker, 2010, pp. 94-121; Norman & Gallagher, 2011; Barnes, 2012; Weisse, Amirpur, Körs, & Vieregge, 2014; Klutz, 2016; Yafa, 2016; Arweck, 2017; Schreiner, 2018; Ipgrave, Knauth, Körs, Vieregge, & von der Lippe, 2018; Franken, 2017; 2021). Research highlights the need for acquaintance with - and respect for - "otherness", for dialogue with others, as well as for a faith in God that is positive towards pluralism (Ipgrave, 2001; 2004; 2018; O'Grady & Jackson, 2020). The REDCo study highlighted that "[most [young people] were convinced

μελέτη REDCo τόνισε ότι «...οι περισσότεροι [νέοι] ήταν πεπεισμένοι ότι ο σεβασμός της θρησκείας των άλλων είναι ένας τρόπος αντιμετώπισης των διαφορών» (Valk, 2009, σ. 425) σε μια τάξη ΘΕ που παρέχει τον «ασφαλή χώρο» για συζήτηση τέτοια θέματα (Leganger-Krogstad, 2003; Conroy, Wenell, & Lundie, 2013, σσ. 119-124; Weisse, 2011).

Όλα τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι οποιοσδήποτε τύπος/μοντέλο ΘΕ μπορεί να συμβάλει στην Εκπαίδευση για τη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη. Απαιτείται άνοιγμα προς την ετερότητα. Να περιλαμβάνει δηλαδή η ΘΕ και τη διδασκαλία της θρησκείας ως ιστορικό και σύγχρονο φαινόμενο, καθώς και κοσμοθεωρίες και μη θρησκευτικές πεποιθήσεις που επηρεάζουν τις ζωές, τις εμπειρίες και τις αποφάσεις των ανθρώπων. Η αμεροληψία είναι προϋπόθεση για την παρουσίαση των παραπάνω, αν και το μοντέλο ενός αμερόληπτου και ουδέτερου εκπαιδευτικού-θεολόγου φαίνεται ένας αδύνατος στόχος (Arthur, Moulin-Stozek, Metcalfe, & Moller, 2019).

Συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης (CM/Rec (2008)12 και 1720/2005), καθώς και έργα, όπως: 1) Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (OSCE, 2007), 2) Signposts-Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education (Jackson, 2014) (<https://theewc.org/resources/signposts/>) και Signposts teacher training module-Teaching about religions and non-religious world views in intercultural education (<https://theewc.org/resources/signposts-teacher-training-module-teaching-about-religions-and-non-religious-world-views-in-intercultural-education/>), προσφέρουν ασφαλείς τρόπους στους εκπαιδευτικούς να αντιμετωπίσουν ζητήματα που σχετίζονται με τη θρησκεία και τις μη

that respecting the religion of others is a way of resolving differences” (Valk, 2009, p. 425) in an RE class that provides a “safe space” for discussion on such issues (Leganger-Krogstad, 2003; Conroy, Wenell, & Lundie, 2013, pp. 119-124; Weisse, 2011).

All of the above do not mean that any type / model of RE can contribute to Education for Democratic Citizenship. Openness to otherness is required. That is, for RE to include both the teaching of religion as a historical and modern phenomenon, as well as worldviews and non-religious beliefs that affect people’s lives, experiences and decisions. Impartiality is a prerequisite for the presentation of the above, although the model of an impartial and neutral educator-theologian seems an impossible goal (Arthur, Moulin-Stozek, Metcalfe, & Moller, 2019).

Recommendations of the Council of Europe (CM / Rec (2008) 12 and 1720/2005), as well as projects, such as: 1) Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (OSCE, 2007), 2) Signposts-Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education (Jackson, 2014) (<https://theewc.org/resources/signposts/>) and Signposts teacher training module-Teaching about religions and non-religious world views in intercultural education (<https://theewc.org/resources/signposts-teacher-training-module-teaching-about-religions-and-non-religious-world-views-in-intercultural-education/>) offer safe ways for teachers to address issues that are related to religion and non-religious worldviews in the context of RE.

θρησκευτικές κοσμοθεωρίες στο πλαίσιο της ΘΕ.

Σε αυτό το πλαίσιο κινούνται και τα άρθρα αυτού του τεύχους του ΕΛΘΕ/ΓjRE. Η θέση των υπαρκτικών ερωτημάτων του ανθρώπου στην Εκπαίδευση στη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη στην Ολλανδία αποτελεί το θέμα του άρθρου της Gerdien Bertram-Troost. Η αλλαγή του σκοπού της Ορθόδοξης ΘΕ στη Φιλανδία από ενδυνάμωση της θρησκευτικής ταυτότητας σε πληροφόρηση για τη θρησκεία των παιδιών σημειώνεται με έρευνα από τον Risto Aikonen. Με τις διαπολιτισμικές διαστάσεις της ΘΕ στο ευρωπαϊκό και ελληνικό πλαίσιο ασχολείται η Ξανθή Αλμπανάκη ενώ η Σοφία Νικολιδάκη μελετάει τη δυνατότητα προσέγγισης θρησκευτικών εννοιών μέσα από τη φιλοσοφία με παιδιά νηπιαγωγείου.

Στο τεύχος αυτό, ακόμη, συμβάλλουν με κείμενα-απόψεις για τη ΘΕ, τη διδακτική της μεθοδολογία και το θέμα της απαλλαγής στην Ελλάδα, και παρουσιάσεις-κρίσεις, οι Χρήστος Φραδέλλος, Ιωάννης-Ιωσήφ Παπαγεώργης, Παντελής Καλαϊτζίδης, Βάσω Γώγου, Απόστολος Μπάρλος, Νίκος Τσιρέβελος, Κωστής Δρυγιαννάκης και Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης.

The articles in this issue of ΕΛΘΕ / GjRE are placed within this context as well. The place of human existential questions in Democratic Citizenship Education in the Netherlands is the subject of the article by Gerdien Bertram-Troost. The change of the focus of Orthodox RE in Finland from strengthening pupils' Orthodox identity to inform the pupils of their own religion highlights by a research Risto Aikonen. The intercultural dimensions of RE in the European and Greek context are dealt with by Xanthi Almpnaki, while Sofia Nikolidaki studies the possibility of approaching religious concepts through philosophy with kindergarten children.

Christos Fradellos, Ioannis-Iosif Papageorgis, Nikos Tsirevelos, Padelis Kalaitzidis, Vaso Gogou, Apostolos Barlos, Nikos Tsirevelos, Kostis Driyianakis, and Marios Koukounaras Liagis also contribute to this issue, with texts-views on RE, its didactic methodology and the issue of exemption from the RE in Greece, and presentations-reviews.

Βιβλιογραφία / References

- Arthur, J., Moulin-Stozek, D., Metcalfe, J., & Moller, F. (2019). *Religious Education teachers and character: Personal beliefs and professional approaches. Research Report*. Birmingham: University of Birmingham-The Jubilee Centre for Character and Virtues.
- Arweck, Elisabeth, επιμ. Young People's Attitudes to Religious Diversity. London and New York: Routledge, 2017.
- Barnes, P. (2012). Diversity. Στο P. Barnes. *Debates in Religious Education* (pp. 65-76). London/New York: Routledge.
- Biesta, G., & Lawy, R. (2006). From teaching citizenship to learning democracy: overcoming individualism in research, policy and practice. *Cambridge Journal of Education*, 36(1), 63-79. <https://doi.org/10.1080/03057640500490981>

- Conroy, J. C., Wenell, K. J., & Lundie, D. E. (2013). *Does Religious Education Work? A multi-dimensional investigation*. London-New Delhi-New York-Sydney: Bloomsbury.
- Council of Europe. (2005). *Recommendation 1720/(2005) of the Parliamentary Assembly about Education and Religion*. Ανάκτηση 5 1, 2014, από <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1720.htm>
- Council of Europe. (2008). *Recommendation CM/Rec(2008)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education*. Ανάκτηση από <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1386911&Site=CM>
- Council of Europe. (2018). *Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Guidance for Implementation*. Strasbourg: Council of Europe.
- Dewey, J. ([1916] 2002). Democracy and Education. Στο *John Dewey and American Education* (Vol. 3). Bristol: Thoemmes.
- Erricker, C. (2010). Religious Education. A conceptual and interdisciplinary approach for secondary level. London New York: Routledge.
- Heater, D. (2004). *Citizenship. The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. Manchester: Manchester University Press.
- Heilbroun, R. (2021). Education as social practice. In G. Biesta, & P. Hannam (Επιμ.), *Religion and Education. The forgotten dimensions of Religious Education?* (σσ. 20-35). Leiden, Boston: Brill Sense.
- Jackson, R. (Επιμ.). (2014). *Signposts - Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education*. Strasbourg: Council of Europe.
- Ipgrave, J. (2001). *Pupil-To-Pupil Dialogue in the Classroom as a Tool for Religious Education: Warwick Religious and Education Research Unit Occasional Papers II*. Coventry: WRERU.
- Ipgrave, J. (2004). 'Including pupils' faith background in primary religious education. *Support for Learning*, 19(3), 114-8. <https://doi.org/10.1111/j.0268-2141.2004.00332.x>
- Ipgrave, J., Knauth, T., Körs, A., Vieregge, D., & von der Lippe, M. (2018). *Religion and Dialogue in the City. Case Studies on Interreligious Encounter in Urban Community and Education*. Munster: Waxmann.
- Kjelden, K. (2016). Citizenship and RE: Different Interpretations in Discourse and Practice: A Case from Denmark. Στο J. Berglund, Y. Shanneik, & B. Bocking (Επιμ.), *Religious Education in a Global-Local World* (σσ. 145-164). Springer.
- Klutz, P. (2016). *Religious Education faces the challenge of religious plurality*. Munster-New York: Waxmann.
- Koukounaras Liagkis, M. (2013). Religion in the Curriculum in the post-modern era: Why young people should know about religion? *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education*, 3(1), σσ. 1373-1378. <https://doi.org/10.20533/ijcdse.2042.6364.2013.0191>
- Leganger-Krogstad, H. (2003). Dialogue among young citizens in a pluralistic religious education classroom. Στο R. Jackson (Επιμ.), *International Perspectives on Citizenship, Education and Religious Diversity* (σσ. 150-169). London New York: Routledge Falmer.

- Norman, R., & Gallagher, T. (Eds.). (2011). *Education for Diversity and Mutual Understanding. The Experience of Northern Ireland*. Bern: Peter Lang.
- Nussbaum, M. C. (2006). Education and democratic citizenship: Capabilities and quality education. *Journal of Human Development*, 7(3), 285-395. <https://doi.org/10.1080/14649880600815974>
- O'Grady, K., & Jackson, R. (2020). 'A touchy subject': teaching and learning about difference in the religious education classroom. *Journal of Beliefs and Values*, 41(1), 88-101. <https://doi.org/10.1080/13617672.2019.1614755>
- OSCE. (2007). *the Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*, OSCE, Warsaw, 2007. Ανάκτηση 5 1, 2014, από osce.org: <http://www.osce.org/node/27217>
- Østberg, S. (2013). Diversity and Citizenship in a Context of Islamophobia. Στο J. Miller, K. O'Grady, & U. McKenna (Επιμ.), *Religion in Education. Innovation in International Research* (σσ. 58-71). New York/London: Routledge.
- Sahneik, Y. (2016). "They Aren't Holy": Dealing with Religious Differences in Irish Primary Schools. Στο J. Berglund, Y. Shanneik, & B. Bocking (Επιμ.), *Religious Education in a Global-Local World* (σσ. 165-180). Springer.
- Schreiner, P. (Επιμ.). (2018). *Are you READY? Diversity and Religious Education across Europe-The story of the Ready Project*. Munster/New York: Waxmann.
- Skeie, G. (Επιμ.). (2009). *Religious Diversity and Education. Nordic perspectives*. Munster-New York: Waxmann.
- Weisse, W. (2011). Reflections on the REDCo project. *British Journal of Religious Education*, 33(2), 111-125. <https://doi.org/10.1080/01416200.2011.543589>
- Weisse, W., Amirpur, K., Körs, A., & Vieregge, D. (Επιμ.). (2014). *Religions and Dialogue. International Approaches*. Munster: Waxmann.
- Valk, P. (2009). How Do European Students See the Impact of religion in Society? Στο P. Valk (Επιμ.), *Teenagers' Perceptions on the Role of religion in Their Lives, Schools and Societies: A European Quantitative Study* (σσ.423-436). Munster: Waxmann.